

Бухоро Воҳасининг Антик Ва Илк Ўрта Асрлар Даври Археологияси Бўйича Қисқача Мулоҳазалар

Очилов Алишер Тўлис ўғли, PhD¹

Аннотация: Ушбу мақолада Бухоро воҳасининг антик ва илк ўрта асрлар даврига доир археологик ёдгорликларда олиб борилган тадқиқотлар таснифига доир қисқача фикрлар илмий адабиётларда келтирилган маълумотлар ва муаллифнинг шахсий тадқиқотлари юзасидан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Бухоро воҳаси, антик даври, илк ўрта асрлар даври, археологик тадқиқотлар, моддий маданият.

Моддий-маданият ашёлар Бухоро воҳасида антик ва илк ўрта аср даврида тарихий жараёнлар бир қанча шиддатли кечганини кўрсатади. Воҳа шу даврдан бошлаб Ўрта Осиёдаги йирик тарихий-маданий ўлкалардан бирига айланиб, умумбашарият маданиятига қўшган муносиб ҳиссаси туфайли жаҳон тарихида ўчмас из қолдира бошлади.

Аммо, Бухоро тарихининг энг долзарб муаммолардан бири археологик манбалар асосида тарихий жараёнларни тиклаш хусусиятлари хануз ечилмаган муаммолар сирасига киради. Айниқса, Бухоро воҳасининг антик ва илк ўрта асрлар даври тарихини ўрганиш ва у билан боғлиқ бўлган даврлаштириш масалалари кўпчилик мутахассисларни кизиштириб келмоқда. Шунинг учун ҳам антик ва илк ўрта асрлар даври археология манбалари асосида тарихий жараёнларни тиклаш хусусиятларини ўрганиш мақсад қилиб олинди.

Бухоро воҳасининг антик даври ҳақида маълумотлар етарлича ҳисобланади. Сабаби, антик давр ҳудудда анча фаол кечган. Бу даврда Бухоро Марказий Осиёнинг йирик маданий-тарихий вилоятларидан бири Сўғд таркибида бўлган.

Сўғд ҳудуди Самарқанд Сўғди, Кеш-Нахшаб Сўғди ва Бухоро Сўғди каби 3 та тарихий-географик ҳудудни бирлаштирган бўлган. Айрим тадқиқотчилар Сўғд ҳудудини Ўрта Осиёнинг юраги деб тақдирлашади[1]. Антик давр Сўғд ҳудуди чегараси бўйича далиллар бир мунча баҳсли бўлиб, мунозаралар ҳалигача давом этиб келмоқда. Антик даврда Зарафшон тоғ тизмалари Самарқанд ва Кеш-Нахшаб ўртасини, Карманадан кейин Малик чўли эса Самарқанд ва Бухоро ҳудудларини ажратиб турган. Сўғдиёнинг ғарбий чегаралари Бухоро воҳасининг ғарбий қисмларигача чўзилган. Антик давр юнон-рим тарихчиларининг асарларида Бухоро воҳаси ҳақидаги маълумотлар кам учрагани туфайли, воҳанинг антик давр тарихини археологик манбалар асосида ўрганиш воҳа тарихини аниқ ва равшан ёритишда муҳим аҳамият касб эта бошлайди.

Археологик тадқиқотлар асосида ўлкада антик дарига оид турли вазифаларни бажарган археологик ёдгорликларнинг аниқланиши, воҳанинг антик даврини қайта тиклашга катта ёрдам берди. Бухоро воҳасининг антик давр археологик ёдгорликларини бажарган вазифасига қараб икки гуруҳга бўлишимиз мумкин. Булар, ўз даври тарихи ва маданиятидан улкан хабар берувчи йирик шаҳарлар, ҳамда асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан кун кечирган аҳоли истиқомат қилган қишлоқ типидagi манзилгоҳлар ҳисобланади. Йирик шаҳар марказларининг асосийлари Пойкент, Варахша, Ромуштепа, Вардонзе каби шаҳарлар бўлса, қишлоқ типидagi манзилгоҳларга Қизилқир, Нортёпа, Арабон-1, Арабон-2, Хўжабўстон, Бештепа, Сеталоқ каби манзилгоҳларини киритишимиз мумкин.

Бухоро савдо йўллари ёқасида жойлашганлиги сабабли, воҳа аҳолиси жаҳон савдо-сотик муносабатларида муҳим аҳамият касб этган. Савдо йўллари ёқасида Бухоро воҳасинингнинг йирик шаҳарлари, муҳим қишлоқлари ва маҳаллалари пайдо бўла бошлайди. Савдо-сотикнинг ривожланиши натижасида Бухоро воҳасида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт гуллаб яшнади, шаҳарсозлик маданияти юксак ривожланади.

Милодий V-VII асрларда Ўрта Осиёда вужудга келган мураккаб ижтимоий-сиёсий вазият, шаҳар ва қишлоқларнинг ташқи қиёфаси, аҳолининг турмуш тарзи аҳолига жиддий таъсир кўрсатди. Бу даврдаги кўчманчилар босқини натижасида Бухоро воҳасининг жуда катта деҳқончилик ҳудуди топталди, шаҳар ва қишлоқлар вайрон этилди. Дастлаб, Эфталлийлар даврида сўнгра Турк хоқонлиги даврида иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт яна изига туша бошлади, деҳқончилик майдонлари кенгайиб суғориш тизимлари ривожланди. Деҳқончилик ривожланиши, хунармандчилик буюмларига бўлган эҳтиёжни ва савдо сотикни ривожланишига олиб келди. Бу жараён шаҳарларда алоҳида хунармандларнинг кўчалари вужудга келишига олиб келган. Бухоро ва Пойкентдаги археологик тадқиқотлардан билишимиз мумкинки илк ўрта аср шаҳарлари унчалик катта бўлмасда аҳоли анча

¹ Бухоро давлат университети, Археология ва Бухоро тарихи кафедраси ўқитувчиси

гавжум яшаган. Шаҳарлар бу даврда арк, шаҳристон ва работ қисмлардан иборат бўлиб, ҳар бир қисм алоҳида деворлар билан ўралган. Лекин, 7 асрда Бухоро шаҳри 5 қисмдан иборат бўлган, уларнинг барчаси девор билан ўралиб, шаҳарни ўраб олган анҳор хандак вазифасини бажарган.

V-VI асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида йирик шаҳарларга таянган давлатлар вужудга кела бошлайди. Буларнинг энг йириги Сўғд давлати ҳисобланган. Сабаби, V аср ўрталаридан Сўғд ҳудудида Хионийлар ҳукмдорлиги тугатилади ва кейинчалик Эфталийлар давлати таркибига киритилади. Сўғд Эфталийлар таркибига киритилсада мустақил сиёсат юриа бошлайди. Унга Самарқанд, Маймуғ, Иштихон, Кушония, Кеш, Нахшаб, Вардона ва Бухоро мулклари бирлашган эди[2].

Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Нахшаб атрофлари тўла ўзлаштирилиб алоҳида-алоҳида деҳқончилик воҳалари шаклланади ва бу воҳаларда зодагон деҳқонларнинг сиёсий мавқеи ортиб илк ўрта асрларда деярли мустақил ҳокимликларга айланган. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳукмдорлари ўз танга пулларини зарб қилишган.

Бухоро воҳасининг илк ўрта асрлар (V- VIII асрлар) маданияти чуқур тарихий илдизларга эга. Бу давр ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва этномаданий дунёсининг таркиб топишида ўтроқ деҳқончилик маданияти анъаналарига асосланган жуда бой тарихий жараён ётадики, унинг илдизлари бронза даврига бориб тақалади. Бухоро воҳаси илк ўрта асрлар маданиятини ташкил топишига қадар бу замин бағрида таркиб топган қадимги суғорма деҳқончилик маданияти мунтазам ривожланиш босқичларини босиб ўтди. Яъни, бронза даврининг қадимги деҳқончилик маданияти билан шуғулланган ўтроқ аҳолиси исиз йўқолмади. Илк ўрта асрлар даври Бухоро воҳасининг Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги археологик комплекслар билан кўп ўхшашлик томонлари бор ва улар билан бир маданий оламни ташкил этади. Аммо, таъкидлаш лозимки, қадимги Фарғона илк ўрта асрларгача ўз географик жойлашувига кўра, баъзи бир умумтарихий жараёнлардан четда қолган. Буларнинг барчаси Бухоро воҳасининг ривожланишида илк ўрта асрлардан эътиборан янги тарихий давр бошланганидан далолат беради.

Бухоро воҳаси илк ўрта асрларда географик жойлашувига кўра Шарқ билан Ғарб мамлакатларини боғловчи савдо-иқтисодий ва маданий кўприк вазифасини бажариб келди. Шунинг билан бирга асрлар оша тарихий тараққиёт давомида водий ўзига хос ўринга эга бўлиб, юксак деҳқончилик маданияти, ривожланган ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказларидан бири бўлиб қолди. Аммо, илк ўрта асрлар даври айрим сабабларга кўра тадқиқотчилар диққат эътиборидан четда қолди. Бухоро воҳаси илк ўрта асрлар даври маданияти ва тарихи бошқа тарихий ўлкаларга нисбатан кам тадқиқ этилган. Бунинг сабабларини куйидагича эътироф этишимиз мумкин:

Биринчидан, V-VIII асрларга тааллуқли маданий қатламлар кейинги даврнинг қалин қолдиқлари остида қолиб кетган ёки бузилган ва шу боис улар археологик материал сифатида қайд этилган эди, холос. Буни натижасида илк ўрта асрлар археологик комплексларига аҳамият берилмади. Фақат Варахша ва Пойкентда ўрганилаётган даврни иккинчи босқичи (VII-VIII асрлар) материаллари қисман эълон этилди.

Иккинчидан, археология ёдгорликларини рўйхатга олиш ва улар мажмуасини яратиш учун олиб борилган ишларда олинган маълумотларга эса, бу тарихий даврни ўрганиш учун етарли эмас деб ҳисобланиб, улар эътибордан четда қолди. Илк ўрта асрлар даври ёдгорликлари махсус тадқиқот объекти сифатида тадқиқ қилинмади. Тўғри, улар айрим олинган ҳудудий доирада барча давр ёдгорликлари қаторида ўрганилган.

Натижада Бухоро воҳаси V-VIII асрлар археологик комплексларининг стратиграфик ва хронологик таҳлили яратилмади. Бу давр кулолчилиги ва бошқа моддий маданият ашёлари тўғрисида яхлит тадқиқот ҳозиргача амалга оширилгани йўқ. Айниқса, V-VI асрлар комплекси шу вақтгача водий археологик ёдгорликларида жуда ҳам оз миқдорда қайд этилган ва мақсадли равишда ўрганилмаган. Хуллас, ўрганилаётган давр комплексларининг Фарғона моддий маданияти тарихидаги роли ва ўрни очиқ берилмаган эди.

Тўғри, Бухоро воҳаси илк ўрта асрлар тарихи бўйича бир неча унча катта бўлмаган мақола, хабарлар мавжуд. Аммо уларни умумлаштирувчи тадқиқотлар шу кунгача яратилгани йўқ. Лекин кейинги пайтлардаги изланишлар натижасида бир неча ёдгорликларда илк ўрта асрларга доир археологик комплекслар очилди ва уларни ўрганишда маълум ютуқларга эришилди.

Юқорида келтирилган мулоҳазалардан келиб чиқиб, таъкидлаш лозимки, қадимги Бухоро воҳасининг илк ўрта асрлар даври тарихини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири. Бундан ташқари ушбу муаммонинг ечими ҳозирги кунда тарих фанида муҳим бўлган мавзу - ўзбек халқининг келиб чиқишини ва уни давлатчилик шаклларини ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ушбу жараёнлар сўғдшуносликда ҳозиргача яхлит ўрганилмаган деярли барча материаллар бир ерга жамланиб тадқиқот манбаси сифатида таҳлил этилди.

Бухоро воҳасида илк ўрта асрлар даври археологияси масаласини биринчи марта тадқиқотчи Л.А.Зимин томонидан кўтарилган. Л.А.Зиминнинг илк ўрта асрлар даврини умумий тарзда таърифлаб бера олди. Шу билан бирга ушбу даврлаштириш айрим камчиликлардан ҳоли эмас, булар қаторига материаллар камчилиги оқибатида вужудга келган схематизмни келтириб ўтиш мумкин. Шунга қарамай у Бухоро воҳасининг тарихида биринчи бор илк ўрта асрлар комплексини алоҳида кўрсатиб уни ўрганишни бошлаб берди[3].

Бухоро воҳасининг тадқиқотчилари Якубовский[4], В.А.Шишкин[5] каби тадқиқотчилар илк ўрта асрлар маданияти тарихини таърифлаб берди. Қуйи Зарафшоннинг сунъий суғорилишини ўрганган Мохандарё археологик экспедициялари текширувлари натижасида Я.Ф. Фуломов ва А.Р. Муҳаммаджоновлар томонидан ҳам

воҳанинг илк ўрта асрлар даври археологияси ҳақида кўплаб маълумотлар берилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Frye R.N. Islamic sources for the Pre-Islamic History of Central Asia.-In:Prolegomena to the sources on the history of Pre-Islamic Central Asia. -Budapest,1979.
2. Мирзакулов Б. Бухоро тарих зарфарақларида.–Тошкент,2016. -Б.18-19.
3. Зимин Л.А. Развалины Старого Пайкента//Протокол заседания и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии год восемнадцатый (11 декабр 1912г.—11 декабр 1913 г.) Протокол № 4, 30 апрел 1913 г. -Ташкент,1913а.-С.87.
4. Якубовский А. Ю. Зарафшанская археологическая экспедиция 1939 г. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. Вып. IV. Издательство Академик Наук СССР. -М.-Л. 1940. -С.51-66.
5. Шишкин В.А. Археологические работ. 1937 года в западной части Бухарского оазиса.Тошкент,1940.; Шишкин. В.А. Варахша. -М.,1963.
6. Ochilov Alisher. "The Role of Zamanbaba Culture in The Social and Economic History of Bukhara Oasis During Bronze Age." CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY 2.4 (2021): 42-47.
7. OCHILOV, Alisher. "JEWELRYC TRADITION IS A SOURCE OF STUDY OF BUKHARA HISTORY." Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi 1.1: 105-116.
8. Ochilov, A. T. "DATING OF THE ZAMANBABA CULTURE: ASED ON ARCHAEOLOGICAL SOURCES." Theoretical & Applied Science 12 (2019): 589-591.
9. Очилов, Алишер Тўлис Ўғли. "БУХОРО ВОҲАСИ ШАКЛЛАНИШИДА ЗАРАФШОН ДАРЁСИНИНГ ЎРНИ ВА ВОҲА ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР." Scientific progress 1.6 (2021): 933-938.
10. Ochilov A. Бухоро воҳасида олиб борилган илк археологик тадқиқотлар //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.
11. Ochilov A. Бухоро воҳасининг қадимги антропоген ландшафтида Сармишсой дарасининг тутган ўрни //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.